

BİNGÖL MEDRESELERİNDE FIKIH EĞİTİMİ*

İsmail NARİN**

Özet

Bingöl, Doğu Anadolu bölgesinin önemli illerinden biridir. İslâmî değerlerin ön planda olduğu ilin özelliklerinden biri de barındırdığı medreselerdir. İlin mütevazi imkanlarıyla varlığını sürdüren bu medreselerin, eğitim ve öğretim alanında önemli bir boşluğu doldurduğu görülmektedir. Özellikle Arapça dil bilimlerinin öğretimindeki başarıları takdir edilen medreseler, aynı zamanda Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam vd. klasik İslâmî ilimlerin canlı kalmasının önemli araçlarından biri olarak kabul edilmektedir. Kişinin ameli açıdan hak ve sorumluluklarını bilmesi olarak tanımlanan Fıkıh ise bu eğitim ve öğretim müesseselerinde tedarik edilen önemli ilimlerden biridir. Bu makalede, Bingöl ilinde faaliyetlerini sürdüren bazı medreselerin eğitim-öğretim müfredatında fıkıh ilminin yeri araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bingöl, medrese, fıkıh, İslâm hukuku, ilim, eğitim.

Fiqh Education at the Madrasas of Bingöl Province

Abstract

Bingöl is one of the major provinces in Eastern Anatolia region. One of the outstanding features of the province is the madrasas. These madrasas, which maintain their existence with the existing modest facilities in the province, accomplish an important gap in the field of education and instruction. The madrasas, which are especially appreciated and valued because of their contribution in teaching Arabic language in the province, are also an important factor in teaching of classic Islamic sciences such as tafsir, hadith, fiqh, kalam etc. Fiqh, which is defined as knowing your rights and responsibilities in daily life, is one of the classic Islamic sciences taught in these madrasas. In this article, the significance of Fiqh in the existing curriculum taught in the madrasas in Bingöl province is investigated.

Key Words: Bingöl, madrasa, fiqh, Islamic law, science, education.

* Bu makale, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 29 Haziran – 1 Temmuz 2012 tarihleri arasında düzenlenen “Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyumu”nda sunmuş olduğumuz “Bingöl İli ve Çevresindeki Medreselerde Fıkıh Eğitimi” isimli tebliğın Bingöl iline ait kısmının genişletilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı [ismailnarin@gmail.com].

Giriş

İslâm, eğitim ve öğretim faaliyetleri üzerinde ehemmiyetle duran bir dindir. Mekke'de Dârülerkam ve Medine'de Suffe mektebi, Kur'an-ı Kerim'i öğrenme ve üzerinde tefekkür etme imkânını sunması açısından, İslâm ilim ve hikmet geleneğinin ilk nüvesini oluşturmaktadır.¹ Daha sonra, İslâm eğitim sistemi, Nizamiye, Ezher, Kayrevan, Müstansırıyye medreselerinin öncülüğünü yaptığı eğitim ve öğretim müesseseleriyle kurumsal kimliğe kavuşmuştur.² Devletin ve toplumun ihtiyaç duyduğu ilim ve devlet adamı yetiştiren bu medreseler, İslâm toplumunun düşünce hayatını şekillendirmede başat rol oynamışlardır. Ayrıca medreselerin öncülüğünde, İslâm medeniyetinin ilmi ve kültürel gelişimi dinamik bir sürece girmiş ve zenginlik kazanmıştır.

Klasik İslâmî ilimlerin anlaşılmasında çağdaş araştırmacılara hâlâ yön verme kabiliyetine ve öğretim metotlarına sahip bu öncü kurumların iz düşümü olan günümüz Şark medreseleri ise, ilim ve hikmet geleneğinin ilk mektepleri olan Dârülerkam ve Suffe'nin takipçileri olma iddiasını taşımaktadır.³ Bu iddia, medreselerin niçin hâlâ var olma potansiyeline sahip olduklarını bir yönüyle izah edebilmektedir. Bir geleneği sürdürmenin motivasyonunu sağlayan bu iddia, ilim ve hikmetin elde edilmesinin yanında, geleneğin inşasının ve sürdürülmesinin manevî dinamiğini oluşturması açısından da önemlidir.

İslâm kültür ve medeniyetine uzun asırlar hizmet etmiş eğitim kurumları olan medreseler, Tevhid-i Tedrisat Kanunu öncesinde İslâm eğitim-öğretim tarihinin doğal akışı içinde faaliyetlerini sürdürmelerine karşın Cumhuriyet sonrasında, özellikle Anadolu coğrafyasında bu süreç sekteye uğramıştır.⁴ Çünkü medreseler, bu dönemde siyasî ideolojinin Batılılaşma temelli otoriteren eğitim ve kültür politikalarının sonucunda kapatılmıştır. Bu dönemin gayr-ı resmî olarak faaliyetlerini sürdüren medreseleri ise, resmî ideolojinin din öğretiminde tutarlı bir yol izleyememesinin sonucu ortaya çıkan boşluğu doldurmaya matuf, hasbî çalışmaların ürünü olan müesseselerdir. Bilindiği gibi Cumhuriyet devrimlerinin temel felsefesinin ve izlenen din politikasının kendine has özelliklerinden dolayı, belli bir dönem, dinî hayatın görünür olması engellenmişti. Sosyal hayatta dinin etkin olmasına izin verilmediği gibi eğitim ve öğretim kurumlarında dinî olan her türlü faaliyet yasaklanmıştı.⁵ Din eğitimi yapan mektepler ve klasik İslâmî ilimleri okutan medreseler de eğitim sisteminin dışında tutulmuştu. Halkın dinî bilgi edinmesinin önemli

1 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), Ankara 2003, II, 768.

2 Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 324 vd.

3 M. Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, Beyan Yay., İstanbul 2009, s. 29-35.

4 Medreselerin tarihi gelişimi için bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1991, s. 229 vd.

5 Bkz. Taha Akyol, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 387 vd.

araçlarından biri olan bu kurumların bu tarz bir muameleye maruz bırakılması, devletin halkla iletişiminin kısmî olarak kesilmesi ve hatta kopması sonucunu doğurarak halkın kamu otoritesine karşı küskünlüğüne sebep olmuştur.

Tek Parti'yle başlayan bu süreçte halkın, medreselere maddî-manevî yardımda bulunduğu ve bu müesseseleri himayesine aldığı müşahede edilmektedir. Bu sahiplenmede, halk nezdinde ciddi tedirginliklere yol açan eğitim politikaları ve etkilerine karşı dinî bilgi ve düşünceyi koruma; resmî eğitim kurumlarında okuyan çocukların ve gençlerin İslâm'ı öğrenmelerini temin etme; İslâm ilim geleneğini sürdürecektir öncü hocalar ve kanaat önderleri yetiştirme gibi saiklerin etkili olduğu görülmektedir.

Halkın itibar ve himayesine karşılık müderrisler, faal eğitim hareketleri içinde bulunarak, halkın dinî bilgi edinmesinin en önemli unsuru olmuşlardır. 'İlim ve ahlak' bakımından yeterli donanıma sahip müderrislerin, bu hizmeti herhangi bir menfaat beklemeden yapıyor olmaları kendilerine yönelik saygı ve itimadın süreklilik kazanmasını sağlamıştır. Halkın en alt katmanlarından müderrisliğe yükselebilmek imkân ve fırsatının var olması da, bu kurumların halktan kopması gibi paradoksal bir durumun oluşmasının imkânını kısıtlamıştır.

Günümüzde devletin desteği olmaksızın hâlâ eğitim-öğretim faaliyetlerini icra etmekte olan medreseler, dini tebliğ ve din eğitimi-öğretimi alanında etkili bir faaliyet yürütmektedirler. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus şudur: Medreselerde okuyanlar ayrıca İmam Hatip Liselerinden de mezun olmaktadır; İmam Hatip Lisesi öğrencileri de medrese usulüne göre ders veren hocalardan istifade etmekte ve meslek derslerinde kendilerinden yardım aldıkları müşahede edilmektedir. İlahiyat camiasından pek çok akademisyenin⁶ her iki müesseseden istifade etmiş olmaları da, İslâmî ilimlerde hem modern hem klasik yöntemlerin birbirinin tamamlayıcısı olduğunu göstermesi açısından anlamlıdır.

Bu çalışmada Bingöl'deki medreselerin öğretim müfredatında fıkıhın yeri incelenmiş ve bu çerçevede Bingöl özelinde bölge medreselerindeki fıkıh eğitimi faaliyetleriyle ilgili durum tespiti yapılmıştır. Araştırmamız Bingöl il merkezinde halen eğitim faaliyetlerini sürdüren medreselerle sınırlı tutulmuştur. Bu medreselerin fıkıh programıyla ilgili olarak müderrisleriyle ayrı ayrı görüşülerek okutulan fıkıh kitapları ve uygulanan metotlar belirlenmiştir. Ayrıca bu medreselerin Şark medreseleri⁷ içerisindeki konumunu görebilmek açısından müfredatlarına da kısaca değinilmiştir.

6 Örneğin; Hayrettin Karaman, Süleyman Ateş, Yaşar Nuri Öztürk vd.

7 Bu makalede "Şark medreseleri" coğrafi olarak dar anlamda kullanılmış olup kastedilen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki gayr-ı resmî medreselerdir.

Bingöl medreselerinin tarihi, teşekkülü ve işleyişi araştırmanın kapsamına dahil edilmemiştir. Bundan dolayı, ilgili medreselerin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da faaliyet gösteren Siirt, Mardin, Diyarbakır, Bitlis, Tillo, Norşin, Cizre, Ohin vd. yerlerdekiyle mukayesesi yapılmayacaktır.

A. Bingöl Medreseleri

Bingöl, Doğu Anadolu Bölgesi'nin yukarı Fırat bölümünde yer alır. Doğuda Muş, kuzeyde Erzurum ve Erzincan, güneyde Diyarbakır, batıda da Tunceli ve Elazığ illeriyle çevrilidir. Merkez ilçesinden başka Adaklı, Genç, Karlıova, Kiğı, Solhan, Yayladere ve Yedisu adlı yedi ilçesi bulunmaktadır. 8125 km² genişliğindeki Bingöl ilinin 2011 tarihinde açıklanan nüfusu 255.170'tir.⁸

Bingöl, sahip olduğu medreseler ve yetişen müderrisleriyle İslâmî ilimlerin tedris geleneğini sürdüren illerden biridir. Topluma yön veren ilim adamlarının gayretleriyle kurulan ve faaliyetleri hâlâ devam eden ilin medreseleri, ildeki ilmî hareketliliğin ve tefekkürün önemli vasıtaları arasında yer almaktadır. Medreselerin, her şehirde olduğu gibi Bingöl'deki ilmî hayatın canlı kalması açısından önemli bir rol üstlenmiş olmaları yanında bir ilmî geleneği sürdürüyor olmaları açısından da incelenmeye değer müesseseler olarak görülmelidir.

Bingöl medreseleri, klasik Şark medreseleri kategorisinde yer almaktadır. Bu medreselerin bir kısmı Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an Kursu olarak faaliyette bulunurken, diğer bir kısmı da eğitim faaliyetlerine gayr-ı resmî olarak devam etmektedir. Müderrisleri ise çoğunlukla Diyarbakır, Siirt, Tillo ve Norşin vd. yerlerde öğrenim hayatını tamamlamış ve icâzet almışlardır.

Müderrisler ve dini şahsiyetler, Bingöl halkının dinî bilgiyi edinmesinin yanı sıra sosyal hayattaki bazı sorunların giderilmesinde ve sosyal ilişkilerin şekillenmesinde etkin rol oynamışlardır.⁹ Müderrisler özellikle arazi anlaşmazlıkları, miras, boşanma ve diğer güncel dinî-sosyal meselelerde bilgilerine başvurulmuş, fetva sorulan ve hakemlik yapılması istenen önemli şahsiyetler arasında yer almışlardır. Bilindiği gibi medrese eğitim sisteminde aslî role sahip olan müderris; yalnız alet ilimlerini değil, aynı zamanda şerî ilimleri bilen kişi için de kullanılmaktadır. Fıkıhın temel konuları arasında yer alan ahvâl-i şahsiye, arazi davaları, ticarî münasebetlerde meydana gelen anlaşmazlıkların, çoğu kez, resmî mercilere gitmeden önce "Şeriat'a gidelim" diyerek fıkıh

8 İlin tarihi, coğrafi ve kültürel yapısı için bkz. Metin Tuncel, "Bingöl", *DİA*, VI, 183-184; Doğan Karasu, *Bingöl'de Sosyal ve Kültürel Yaşam*, İstanbul 2004, s. 9; http://www.bingol.gov.tr/default_B0.aspx?content=217 (20.04.2014)

9 Abdulsasır Süt, "Bingöl'deki Sosyal ve Siyasal Yaşamın Dini ve Ahlaki Açısından Değerlendirilmesi", *III. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, s. 310.

birikimiyle tanınmış müderris ve hocalara intikal ettirildiği görülmektedir. Ayrıca Cumhuriyet öncesine uzanan gayr-ı menkullerin tapu kayıtlarının tespiti ve mahkemelerce müftülüklerden talep edilen bilirkişi tayininde bu hocalardan bilfiil yardım alındığı bilinmektedir.

B. Bingöl Medreselerinin Genel Müfredatı

Bingöl medreselerinde takip edilen ders müfredatı **Şark medreselerinin** müfredatıyla paralellik arz eder. Genel olarak **Şark medreselerinin müfredatını ise** Osmanlı medreselerinde takip edilen **müfredattan** ayırmak mümkün değildir. Bilindiği gibi Osmanlı medreselerinde okutulan dersler, esas itibarıyla *cüz'ıyyât* denilen hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; *ulûm-ı âliye* (alet ilimleri) kabul edilen belâgat (meânî, bedî', beyân), mantık, kelâm, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyatı dersleri; *ulûm-i âliye* denilen tefsir, hadis, kelim ve fıkıh derslerinden oluşmaktaydı.¹⁰

Bingöl medreselerinin müfredatında âlet ilimleri büyük ehemmiyete sahiptir. Ancak, buradaki medreselerin sadece dil öğretim merkezleri olarak nitelendirmesi doğru değildir. Dil bilimleri, usul-i fıkıh, kelim ve mantık dersleri medrese eğitiminin temelini oluştururken, tefsir, fıkıh, hadis, siyer, vd. derslerden oluşan din bilimleri "izafi/ek ders" diye tanımlanmaktadır. İzâfî derslerden kastedilen, medrese sisteminin temelini teşkil eden derslerle beraber okutulan dersler olup dil bilimlerindeki katı hiyerarşi bunlarda uygulanmamaktadır.

Bilindiği gibi Şark medreselerinin ilim geleneği nihayetinde Osmanlı tecrübesinin bir devamıdır. Her iki geleneğe ait medreselerde 'âlî ilimlerin öğrenilmesi, öncelikle dil probleminin aşılmasını gerektirmektedir. Çünkü derslerde takip edilen kitapların hemen tamamı Arapça'dır. Öğrenciye Kur'an-ı Kerim ve tecvit kuralları öğretilip namaz sureleri ezberletilir. Temel dinî bilgiler verildikten sonra *ilm-i âlet* kategorisinde yer alan Arap dili, belâgat ve mantık dersleri tamamlanır, daha sonra yüksek seviyedeki ilimlerin öğretimine geçilir. 'Âlî ilimlerin okutulduğu derslere ait kitaplar, muhtasar metinlerden seçilmektedir. Kitapların seviyesine uygun muhtasar fıkıh metinlerinden biri okutularak temel ilmihal bilgileri öğretilir. Bunda öğrencinin bu uzun Arapça öğrenim sürecinde kendine yetecek fikhî bilgilerle donanımının sağlanması ve gramer kitaplarıyla paralel Arapça metinlere aşına olması amaçlanmaktadır. Şerh, hâşiye ve ta'lik çalışmalarından yardımcı ders kitapları olarak istifade edilir.¹¹ 'Âlî ilimlerin öğreniminde bir vasita mesabesinde olan dilin

10 Mehmet İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, XXVIII, 328; Kenan Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul 2006, s. 150-151.

11 Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 111; Yakuboğlu, *a.g.e.*, s. 97-98.

bu amaca uygun nitelikte öğrenilmesi zamana yayıldığı için, dil probleminin tamamen aşılması beklenilmeden, talebenin takip ettiği kitap seviyesine uygun fıkıh ve tefsir kitapları okunur.

Şark medreselerinin eğitim ve öğretim müfredatı merkezî olarak belirlenmemişse de takip ettikleri müfredat hemen hemen aynıdır. Medrese talebesi için iki ana dönem bulunmaktadır: Birincisi, “fakihlik” dönemi olup öğrencinin *Netâicü'l-efkâr* veya *el-Behcetü'l-merdıyye*'yi okuyup bitirmesine kadar sürmektedir. İkinci dönem ise *Molla Câmî*'yle başlayıp icazet alıncaya kadar devam eden “taliplik” dönemidir. Bilindiği gibi, *Molla Câmî* kitabını okuma seviyesindeki talebeye medrese geleneğinde “tâlip” denir.¹² Bu tertip ve düzen, günümüz eğitim ve öğretim sıralamasında nisbeten *ortaöğretim* ve *lisan* sa tekabül etmektedir.

Bingöl medreselerinin müfredatını oluşturan ve *Mürettep Cami Dersleri* diye tabir edilen derslerde okutulan eserler şunlardır: Öğrenciye Kur'an-ı Kerim öğretilip Hüseyin Batei'nin *Mevlid*'i, Siirtli Molla Halil'in (v. 1843) *Nehcû'l-enâm fi'l-'akâid*'i ve Ahmed-i Hânî'nin (v. 1700) *Nübihâr*'ı okutulduktan sonra Şâfiî fıkının temel metinlerinden Ebû Şücâ' el-İsfahânî'nin *Gâyetu'l-ihtisâr*'ı ve şerhlerinden İbn Kâsım el-Gazzî'nin *Fethu'l-karîbi'l-mücîb*'i okutulur. Talebe genel bir fıkıh bilgisine sahip olduktan sonra sarf ilminde sırasıyla *Emsile*, *Bina* ve *İzzî* okunur. Bu seviyedeki öğrenciye peygamberler tarihinden Ebü'l-Hasan en-Nedvî'nin (v. 1999) *Kasasü'n-nebiyyîn*'i okutulmaktadır. Ardından Nahiv ilminin küçük risâlelerinden *Avâmil-i Cürcânî* veya *Avâmil-i Birgivi* ezberletilir. Bunlarla beraber hadis kitabı olarak İmam Nevevî'nin *el-Erbaûn'un-Neveviyye*'si; sonra sırasıyla, *Zurûf*, *Terkîp* ve *Avamîl*'in şerhi olan *Sadullah-i Sağîr* ile *Şerhu'l-Muğni* veya *Tuhfetü's-seniyye* okutulur ve metinleri ezberletilir.

Bu safhadan sonra, Teftâzânî'nin *İzzî* metnine yazdığı, kısmen sarf felsefesini de içeren ve *Sa'dinî* ismiyle meşhur *Tedricü'l-edânî* adlı şerhi; Nahivde ise genelde, İbn Hişâm en-Nahvî'nin (v. 761/1360) *el-İ'râb 'an kavâ'idil-irâb* adlı eserinin şerhi olan *Hallü'l-me'âkid*'i; Saduddin Sadullah el-Berde'î'nin *Sa'dullah el-Kebir* diye bilinen *Hadâikü'd-dekâik*'i okutulur; fakat günümüzde bu eserin yerini İbn Hişâm'ın *Şerhu Katri'n-nedâ*'sı almıştır. Bu seviyedeki öğrenciye tefsirden *Celâleyn* okutulmaktadır. Geçmişte bazı medreselerde *İzhâr*'ın şerhlerinden Adalı Şeyh Mustafa b. Hamza'nın *Netâicü'l-efkâr*'ı takip edilirken, günümüzde İbn-i Malik'in *Elfiyye*'si üzerine Celâleddin es-Süyûtî'nin kaleme aldığı *el-Behcetü'l-merdıyye* isimli şerhi okutulup¹³ son olarak *Elfiyye* ezberletilmektedir. Fakat Mehdi Çakırcı kendi metodu için

12 Çiçek, a.g.e., s. 42, 61.

13 Mehdi Çakırcı ve Muhammed Saygın kendi programlarında *Süyûtî*'den önce *İbn Akil*'i okutmaktadır.

de Süyûtî'den (*el-Behcetü'l-merduyye*) önce yine *Elfiyye*'nin şerhlerinden *İbn Ak'î*'i okuttuğunu ve bunun çok faydasını gördüğünü belirtmektedir. Bu dönemde, hadiste İmam Nevevî'nin *Riyâzu's-sâlihîn*'i okutulmaktadır.

Bu aşamadan sonra medrese talebesi için "tâliblik" dönemi başlamaktadır. Bu seviyedeki talebenin tahsil etmesi gereken ilimler ve okuyacağı eserler ise şunlardır:

İbn Hacıb'e ait *el-Kâfiyye*'nin şerhlerinden *Molla Câmi* ismiyle meşhur *el-Fevâidu'd-Dıyâiyye* adlı eser okutulup *Elfiyye* ve *el-Kâfiyye*'den biri veya her ikisi ezberletilir. Bu seviyeye gelen talebeye ayrıca Tefsir ilminde *Nesefti Tefsiri*, Tefsir usulünde Muhammed Ali Sabunî'nin *Tibyân fî ulûmi'l-Kur'an*'ı okutulur; Hadis usulünde de *Beykûniyye* ezberletilir ve *Süyûtî'nin Tedrîbü'r-râwî'si* veya *Nuhbetü'l-fiker* okutulur.

Mantık ilminde sırayla *İsâgûcî* metni ezberletilip şerhlerinden *Muğni't-tulâb* veya *Muhyiddin*; Molla Fenârî tarafından yazılmış *Fenârî şerhi (el-Fevâidü'l-Fenâriyye)* ile hâşiyesi *Kul Ahmed*; bazen de *İsâgûcî* şerhlerinden *Gelenbevî* okutulur.

Münazara ilminde ise *Gelenbevi* veya *Velediye*;¹⁴ *Vaz'* ilminde önce Şeyh Alaaddin el-Ohini'nin *Hulâsatü'l-Vaz'* risâlesi ezberletilir ve ardından *Risâletü'l-Vaz'*ın şerhi okutulur ve *Düssükî* hâşiyesine ayrıca müracaat edilir.

Beyan ilminde Şeyh Alaaddin el-Ohini'nin *Hulâsatü'l-beyân* risâlesi ezberletilir; ardından *İsâm 'ale'l-Ferîde* ve hâşiyelerinden *Sabbân* veya *Hasan el-Zibarî* okutulur.

Programın bu safhasında yine Nahiv ilminde *Molla Câmi*'nin hâşiyesi *Abdulğafûr-i Lârî* ile onun hâşiyesi olan *Abdulhakim (Seylekutî)* okutulur. *Molla Câmi* ve daha sonrası dönemde sıra kitaplarının yanında *Siyer-i Nebi*'de Reşit Rıza'nın *Muhammed Resûlullâh*, Mubârekfûrî'nin *Rahîku'l-mahtûm* ve Said Ramazan el-Butî'nin *Fıkhü's-sîre*'sinden biri okutulmaktadır.

Bu safhada yine Mantık ilminde *Şerhu's-Şemsiyye* isimli eseri ve Belâgat ilminde de Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftah*'ına Teftâzânî'nin yazdığı *Muhtasarü'l-Meânî* adlı meşhur şerhi okutulur.

Bu merhalede Kelam ilminde, Nesevî'nin akaide dair risâlesine Teftâzânî'nin yazdığı *Şerhu'l-Akaid* okutulurken, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makasid*'i ile Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ından da istifade edilir. Bazı medreselerde ise ağırlıklı olarak, bölge insanının itikadî mezhebinin Eş'arilik olması da dikkate alınarak, Bâcûrî'nin *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yazmış olduğu *Tuhfetü'l-mürîd* isimli şerhi okutulmaktadır.

14 Muhammed Saygın bu kitapların yanında ayrıca Siirtli Molla Halil'in *Habiyye* isimli eserini okutmakta olduğunu belirtmiştir.

Son olarak Usul-i fıkhıta Tâceddîn es-Sübki'nin *Cem'u'l-Cevâmî* adlı eseri, genellikle Celâleddin el-Mahalli'nin *el-Bedru't-tâli' fi-halli Cem'i'l-Cevâmî* isimli şerhiyle beraber okutulur. Fakat çoğu kez kitabın tamamı değil ancak bir kısmı okutulmaktadır. Bu şekilde medrese müfredatı tamamlanmış, öğrenci icâzet¹⁵ almaya hak kazanmış olur.¹⁶

C. Bingöl Medreselerinde Genel Öğretim Metotları

Bingöl medreselerinin takip ettiği öğretim metotları genel medreselerde uygulanan metotlarla aynıdır. Bilindiği gibi, medreseler, din eğitimi merkezli olup müfredat bakımından *sıralı* ve *sarmal*¹⁷ bir sisteme sahiptir. *Sıralı* sistemde birbirine yakın ilimlerden biri öğrenilmeden diğerine geçilmez; *sarmal* sistemde ise bir işlenen konu bir sonraki kitapta daha geniş ve ayrıntılı ele alınır. Burada sınıf geçme yerine bir kitabın başarıyla bitirilmesi esastır. Kitap geçmenin esas alındığı bu sistemde her ilimde okutulan kitap daima bir önceki kitabın daha geniş ve ayrıntılı bir tekrarıdır. Talebe eğitim süresince okunması gereken dersleri kitap halinde okuduğundan, birini bitirmeden ve hocası tarafından yeterli bulunmadan bir üst kitaba geçemez. Öğrencinin seviyesi okuduğu kitapla ölçülür.¹⁸ Alt seviyelerde okutulan kitaplar genelde muhtasar metinlerdir.

Bingöl medreselerinde de eğitim, sınıf sistemine göre değil, kitap ekseninde birebir yapılmaktadır. Bu, medrese öğrencilerinin dersi daha iyi kavramalarının sebeplerinden biri olarak üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Bu sistemde, üst kitaba geçen talebe alt kitabı okuyanın dersini vermektedir. Bu durum talebenin eğitim sürecinde talim becerisini de kazanmasına imkan sunmaktadır. Bu yöntem, öğreterek öğrenme metodunun başarılı bir uygulaması olmuştur.

Bingöl medreselerinde eğitim metodu genelde *takrir* tarzındadır. Talebe dersini umumiyetle ezber, tekrar ve müzakere metotlarıyla öğrenmeye çalışır; hocası tarafından yeterli bulunmuşsa yeni bir derse geçebilir.

Bingöl medreselerinde uygulanan öğretim programının ağırlık noktasını sarf, nahiv, belâgat, mantık teşkil etmektedir. Alet ilimlerinin öğrenilmesi, Şerî ilimlerin anlaşılmasının zemini olarak kabul edilmiştir. Bu durum, bir zorunluluk olarak görüldüğü için ilmi mesai daha çok Arapça'nın öğretilmesi üzerinde yoğunlaşmış; fıkıh, tefsir, hadis, kelam gibi ilimler, öğretim müfredatında Arapça'nın öğretilmesine bağlı olmuştur. Fıkıh ilmine dair eserlerin

15 Terimin İslâmi ilimlerdeki yeri için bkz. Cemil Akpınar, "İcâzet", *DİA*, XXI, 393-400.

16 Geniş açıklamalar için bkz. Çiçek, *a.g.e.*, s. 46-70.

17 Müfredatta sıralı ve sarmal sistem için bkz. Özcan Demirel, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2004, s. 127.

18 Ünver, *a.g.e.*, s. 111.

tamamı Arapça olduğu için bu ilmi öğrenmek, ancak bu ilme dair yazılmış eserlerin dilini öğrenmekle mümkün olabilmektedir. Dil, klasik metinleri anlamada bir araç vazifesi gördüğü için, öğretim faaliyetinin odağında yer almıştır. Arapça, din dili olmasının getirdiği zorunluluklar sebebiyle, bir dilin tahsilinin ötesinde nasları öğrenmenin ve anlamının yegane yolu olma vazifesini üstlenmiştir. Bundan dolayı Arapça farklı bir rağbetin konusu olmuş ve bu dille ilgili pek çok sistematik eser kaleme alınmıştır. Ancak bazı çevrelerde Arapça'nın tahsili dinî ilimlerin tahsiliyle eşdeğer görülmektedir. Kanaatimizce âlet ilimleri üzerinde çokça durulmasının sebeplerinden biri, eğitim geleneğimiz içinde talebeye bütün bilgileri değil, bilgi elde etme becerisinin kazandırılması düşüncesidir. Bununla beraber, âlet ilimlerine uzun zaman ayrılması bazı medrese hocaları¹⁹ tarafından tenkit edilerek bu yöntemin, dinî ilimlere daha az mesai harcanması neticesini doğurmuş olduğu ifade edilmiştir.

D. Bingöl Medreselerinde Fıkıh Eğitimi ve Öğretimi

Fıkıh, ilimler tasnifinde şerî ilimler grubunda yer alır. Mezhepleşmenin ilk dönemlerinden itibaren fıkıh, usul ve fürû olmak üzere iki ana başlık altında öğretim faaliyetine konu olmuştur. Her mezhebin farklı metotlarla vücuda getirdiği fıkıh külliyyatı ve bu sahada oluşan fıkıh birikimi, İslâm medeniyetinin sosyal ve hukukî alanlarda büyük bir fikrî birikim ortaya koyduğunu göstermektedir. İslâmî ilimlerin öğretimiyle ilgili geliştirilen yöntemler, müslümanların kendi ilim tarihi içinde yaşadıkları tecrübenin ürünüdür. Ayrıca, bu tecrübe, bir medeniyetin hangi merhalelerden geçildikten sonra kendi âlim profiline ulaştığını anlatması açısından önemlidir.

Şark medreselerinde fıkıh öğretiminin amacı, bu bilgiyle donanmış İslâm âlimleri yetiştirmek, bu ilmin hayata doğru bir şekilde yansımaları sağlamaktır. Çağımızın insanı gözü önünde bulundurulduğunda, genel olarak medrese eğitiminin ilahiyat eğitimiyle beraber daha bir anlam kazandığı söylenebilir. Geçmiş yıllarda dinî ilimler arasında fıkıh, en az tefsir ve hadis kadar ihmal edilmişti. Okunan fıkıh eserleri daha çok fürû fıkha ait olup bu da sadece belirli bir mezhebin fıkıh eserleriydi. Bu durum, genelde öğrencinin diğer mezheplerin görüşlerini öğrenmede zayıf kalması sonucunu doğurmuştu. Farklı mezheplerin görüşleri ise, okutulan eserlerde bu görüşlere yer verilip reddedilen miktar kadar öğrenilmekteydi. Diğer mezheplerin görüşleri, ilgili mezheplerin temel kaynaklarına müracaat edilmeden ve kendi kaynaklarına doğrulatmadan öğrenilmesi de, hiç şüphesiz yanlış bilgi ve kanaatlere

19 Bingöl'de kendileriyle görüştüğümüz medrese hocaları bu anlayışın tashih edilmesi gerektiğini dile getirmişlerdir.

sebebiyet vermektedir. Daha doğrusu bu durum, İslâmî ilimleri tahsil eden çağdaş okuyucuların çoğunda görülen metodolojik bir yanlışlıktır.

Bingöl medreselerinde, yöre halkının ekseriyeti Şâfiî mezhebine mensup olduğu²⁰ için, ağırlıklı olarak Şâfiî fikhî okutulmaktadır. Şâfiî mezhebinin önemli muhtasar metinleri, ders kitapları olarak seçilmiştir. Mezhebe ait zengin bir literatürün varlığına rağmen sadece birkaç eser yaygınlık kazanmıştır.²¹

Derslerin müfredatı çoğunlukla hocaya göre değiştiği için okutulacak fûrû ve usul eserinin hangi sıra kitabından sonra gelmesi gerektiği hocaya bağlı olmuştur. Bunun yanında, okutulacak fikhî kitapları, talebenin okuduğu Arapça ders kitapları seviyesine uygunluğuna dikkat edilmektedir. Öğrencilerin Hanefî mezhebinin yaygın olduğu yörelerde imamlık yapabileceği düşünülerek, yakın dönemde, Hanefî mezhebinin temel metinlerine de müracaat edilmiştir.

Medreselerde hocaların ibareye olan hakimiyeti onların Arapça klasik eserlere nüfuz etmesini sağlamıştır. Bu durum medreselerde fikhînin daha iyi anlaşılmasının da bir sebebidir. Ancak, fikhînin meriyete intikaline yasaların izin vermemesi, fikhî tadrîsâtını, bu alanın bazı konularıyla sınırlandırmıştır. Ayrıca, yakın döneme kadar, Türkiye'nin İslâm dünyasıyla siyasî, dinî ve kültürel ilişkilerinin aksamış olması ve bölgede yaşanan hadiseler, hocaların İslâm dünyasının âlimleriyle diyalog kurma imkanını kısıtlamıştı. Bu durum, yöredeki ilim ehlinin, doğal olarak fikhînin belli konuları üzerine yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Bingöl medreselerinde de ibadet, ahval-i şahsiye ve feraiz gibi ferdi doğrudan ilgilendiren fikhî dalları, daha fazla üzerinde durulan konular arasında yer almıştır.

Genel olarak medrese hocalarının fikhî birikimini oluşturan ve geliştiren unsurlardan biri de gelen sorular ve fetva talepleridir. Çünkü belli bir döneme kadar, Bingöl'de de geçerli olmak üzere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin malî, sosyal ve hukukî tüm sorunlarının çözümünde medrese hocaları yegane başvuru kaynağıydılar. Bir anlamda fahrî mahkeme vazifesi gören medreselerde hocalar, gelen davalar ve sorularla, fikhî bilgi ve birikimlerini artırma ve geliştirme hususunda iyi bir fırsat elde etmiş olurlardı.²²

Bingöl medreselerde, okutulan fikhî metinlerinin tamamı Arapça'dır. Ders takrirleri genel olarak Türkçe'nin yanında Kürtçe ve Zazaca'da da yapılmaktadır. Fikhî eğitiminde bu iki dilin kullanılıyor oluşu, her ikisine ilim ve fikhî dili özelliğini kazandırmıştır.

20 Muhittin Özdemir, "Şâfiî Mezhebinin Doğu Anadolu Ayağı ve Bingöl Örneği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7, 2006, s. 348.

21 Özdemir, *a.g.m.*, s. 359.

22 Çiçek, *a.g.e.*, 72.

1. Bingöl Medreselerinde Okutulan Temel Fıkıh Metinleri

Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde olduğu gibi, Bingöl'de de halkın çoğunluğu Şâfiî mezhebine mensuptur. Doğal olarak bu durum medreselerin fıkıh müfredatına da yansımış ve Şâfiî mezhebi ağırlıklı eserler takip edilmiştir. Şark medreseleri üzerinde önemli çalışmaları bulunan M. Halil Çiçek, bu medreselerin kendi kuşağına kadarki dönemini özetlediği eserinde medreselerin fıkıh eğitiminin genel olarak şu programa göre sürdürüldüğünü aktarmaktadır: *Şerhu'l-Muğni* dönemine kadar Şâfiî fıkıhında Ebû Şücâ' el-İsfahânî'nin *Gâyetü'l-İhtisâr*'i; ondan sonra Abdullah Bâ Fazl el-Hadramî'nin *Mukaddimetü'l-Hadremî* adlı eseri okunurdu. Kimileri *Gâye*'nin manzum hali olan *Nihâyetü't-Tedrib*'i de okur ve ezberlerdi. Bundan sonra takriben *Sa'dullah* veya *Molla Câmî*ye kadar olan dönemde Zeyneddîn el-Melibârî'nin (v. 987/1579) *Fethu'l-Muîn*'i; *Molla Câmî*'den sonra genelde İmam Nevevî'nin (v. 676/1277) *Minhâcü't-tâlibîn* adlı eserinin tamamı okutulurdu. Ama bazı medreselerde Zekeriyâ el-Ensârî'nin (v. 926/1520) *Menhecü't-tullâb*'ı veya şerhlerinden yine Ensârî'nin yazmış olduğu *Fethu'l-vehhâb* okutulurdu. Bazılarında da İbn Hacer el-Heytemî'nin (v. 974/1567) *Tuhfetü'l-muhtâc*'ından veya buna eşdeğer fıkıh kitaplarından dersler okunurdu. Şâfiî fıkıhında genellikle bu kitaplar okunuyor olmakla beraber standart bir şey yoktu.²³

Bingöl medreselerinin eğitim-öğretim müfredatında ders kitabı olarak Şâfiî mezhebinin temel muhtasar metinleri okutulmaktadır.²⁴ Bu metinler üzerine kaleme alınmış olan şerh, hâşiye ve talik çalışmaları ise, başvuru olan temel kaynaklardır. Fakat, Bingöl medreselerinde okutulan fıkıh dersleriyle ilgili tek bir müfredattan bahsetmek doğru olmaz. Çoğu zaman müderrisler, okutacakları kitapları kendileri belirlemişlerdir. Ancak neredeyse bütün medreselerde okutulan temel fıkıh kitaplarını şöyle sıralamak mümkündür:

Gâyetü'l-İhtisâr: *et-Takrîb fi'l-fıkıh* ve *el-Muhtasar* adlarıyla da bilinen eser, Ebû Şücâ' el-İsfahânî (v. 500/1107'den sonra) tarafından telif edilmiştir.²⁵ *Emsile ve Bina* kitaplarıyla beraber okutulan eser fıkıh eğitiminin ilk basamağında yer alır. Şâfiî fıkıhının kolayca anlaşılıp ezberleneceği temel metinlerinden biridir. Muhtasar bir metin olmakla birlikte fûrû fıkıhın bütün konularını ihtiva etmektedir. Neşredilmiş olan şerh ve hâşiyelerinden bazıları şunlardır: 1). İbn Dakikül'îd (v. 702/1302), *Tuhfetü'l-lebib fi şerhi't-Takrîb*; 2). Takıyyüddîn el-Hisnî (v. 829/1426), *Kifâyetü'l-ahyâr fi halli Gâyeti'l-İhtisâr*. Eser, bazen ders kitabı olarak *Hallü'l-me'âkîd* seviyesindeki öğrencilere okutulmaktadır;²⁶ 3). Hatîb eş-Şirbînî'nin *el-İknâ' fi halli elfâzi Ebî Şücân*

23 Çiçek, a.g.e., s. 71.

24 Şâfiî Mezhebi'nin literatürü için bkz. Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *DİA*, XXXVIII, 243-247.

25 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul 1941-43, II, 1625; M. Kâmil Yaşaroğlu, "el-Muhtasar", *DİA*, XXXI, 66-67.

26 Muhammed Saygın (23.03.2012).

ise eserin en çok tanınan şerhi olup Ahmed el-Kalyûbî'nin (v. 1069/1659) hâşiyesi ile Süleyman el-Büceyrimî'nin (v. 1221/1806) *Tuhfetü'l-habîb 'alâ şerhi'l-Hatîb* isimli hâşiyeleri medreselerde önemli müracaat kaynakları arasında yer alır.

Fethu'l-karîbî'l-mücîb fî şerhi elfâzî't-Takrîb: *el-Kavlü'l-muhtâr* adıyla da bilinen eser, *Gâyetü'l-ihtisâr*'ın şerhi olup İbn Kâsım el-Gazzî (v. 918/1512) tarafından kaleme alınmıştır. Eser, metni okutulurken kendisinden istifade edilmekte ancak ayrıca okutulmamaktadır. Sadece metindeki meselelere temas eden ve lugavî tahlillere ağırlık veren bu kısa şerh üzerine İbrahim el-Birmâvî (v. 1106/1694) *Hâşiye 'alâ Şerhül-Gâye*, İbrahim el-Bâcûrî (v. 1277/1860) *Hâşiye 'alâ Şerhi İbn Kâsım el-Gazzî*, Muhammed b. Ömer en-Nevevî (v. 1316/1898) *et-Teveşih (Kütü'l-habîb)* adlı hâşiye yazmıştır. Genel olarak bunlardan Birmâvî ve İbrahim el-Bâcûrî'nin hâşiyelerine müracaat edilmektedir. Hatta Bâcûrî'nin hâşiyesi bazı medreselerde²⁷ ders kitabı olarak da okutulmuştur.

Umdetü's-sâlik ve uddetü'n-nâsik: Ahmed b. Nakib el-Mısıriye ait bu muhtasar metin üzerine Muhammed Züheyr el-Gamrâvî'nin *Envârü'l-mesâlik* şerhi ünlüdür. *Sa'dîni (Tedrîcî'l-edânî)* ve *Şerhu'l-Katır*²⁸ veya *Şerhu'l-Muğnî* seviyesindeki öğrencilere okutulur.²⁹ Bazı medreselerde okutulan eserin metni, kimi müderrisler tarafından ağır bulunduğundan daha az tercih edilmektedir.

el-Menhecü'l-kavîm: İbn Hacer el-Heytemî'nin (v. 974/1567) kaleme aldığı eser son zamanlarda bazı medreselerde ders kitabı olarak tercih edilerek *Şerhu'l-Katır* ve *Molla Câmî* arasında okutulmaktadır.³⁰

İ'ânetü't-tâlibîn: Zeynüddîn el-Melibârî'nin (v. 991/1583) *Kurretü'l-'ayn fî mühimmâtî'd-dîn* adlı metne yine kendisinin yazdığı *Fethu'l-mu'in* adlı şerh üzerine Osman ed-Dimyâtî'nin kaleme aldığı bir hâşiyedir. Eser çokça rağbet görmüş ve fıkıh eğitiminde istifade edilmiştir. Ders kitabı olmamakla beraber bazı medreselerde³¹ *Süyûtî (el-Behcetü'l-merduyye)* seviyesindeki öğrencilere okutulmaktadır.

Minhâcü't-tâlibîn: İmam Nevevî'nin kaleme aldığı ve mezhebin önemli metinlerin olan eser, Abdülkerim er-Râfîî'nin *el-Muhtasar* adlı kitabının muhtasarıdır. Hatib eş-Şirbînî'nin *Muğnî'l-muhtac* adlı şerhiyle beraber okutulan eser üzerine İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuhfetü'l-muhtac* ve Şemseddin er-Remlî'nin *Nihâyetü'l-muhtac* adıyla kaleme aldıkları şerhler temel müracaat

27 Muhammed Saygın bu eseri bir defa okuttuğunu belirtmiştir (23.03.2012).

28 Muhammed Saygın.

29 Sahip Korkutata (15.03.2012)

30 Mehdi Çakırcı (13.03.2012)

31 Muhammed Saygın.

kaynaklarıdır. Ayrıca, İbn Hacer el-Heytemî'nin bu şerhi üzerine İbn Kâsım el-Abbâdî ve Şîrvânî'nin hâşiyeleri ile Şemseddin er-Remlî'nin şerhi üzerine Şebremellisî ve Reşîdî'nin hâşiyeleri önem arz etmektedir. *Minhâcû't-tâlibîn*, *Molla Câmî (el-Fevâidu'd-Duyaiyye)* seviyesindeki öğrencilere okutulmakta, şerhlerinden *Muğni'l-muhtâc*'a başvurulmaktadır.³² Bazı müderrisler ise *Minhâcû't-tâlibîn*'in *Şerhu'l-Katr* veya *Süyûtî (el-Behcetü'l-merduyye)* seviyesindeki öğrencilere okutulması gerektiğini ifade etmektedir.³³

Menhecü't-tüllâb: Zekeriyâ el-Ensârî tarafından kaleme alınan eser İmam Nevevî'nin *Minhâcû't-tâlibîn*'inin ihtisarı olup yine müellifi tarafından *Fethu'l-vahhâb* adıyla şerh edilmiştir. Metin ve şerh birlikte medreselerde ders kitabı olarak rağbet görmüş eserler arasında yer alır. *Süyûtî (el-Behcetü'l-merduyye)* sonrası herhangi bir dönemde, şerhlerinden *Fethu'l-vahhâb* ve hâşiyelerinden Süleyman b. Ömer el-Cemel'in (v. 1204/1790) *Fütühâtü'l-vehhâb* ve Süleyman b. Muhammed el-Büceyrimî'nin *et-Tecrîd li-nafi'l-'abîd* isimli hâşiyeleriyle beraber okutulmaktadır.

el-Envâr li-a'mâli'l-ebrâr: Yûsuf b. İbrâhîm el-Erdebîlî'nin (v. 779/1377) kaleme aldığı ve uzun zaman rağbet görmüş ayrıntılı bir fıkıh kitabıdır (I-II, Mısır, ts.). Mezhepteki muteber fikhî görüşlerin yer aldığı eserde delil ve talile yer verilmemiştir. *Hâşiyetü'l-Kümmesrâ* ve el-Hâc İbrâhîm'in *Hâşiyesi* önemlidir. Önceleri ders kitabı olarak okutulan eser şu an sadece müracaat kaynağı olarak kullanılmaktadır.³⁴

Ders kitabı olarak okutulan bu metinler haricinde İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuhfetü'l-muhtâc*, Şemseddin er-Remlî'nin *Nihâyetü'l-muhtâc*, İmam Nevevî'nin *el-Mecmû'* ve *Ravzatü't-tâlibîn* gibi Şâfiî mezhebinin temel şerhleri ise temel müracaat kaynakları arasında yer almaktadır.

Şâfiî mezhebi dışında Hanefî mezhebinden Şemsüleimme es-Serahsî'nin *el-Mebsût'u*, Alâüddîn el-Kâsânî'nin *Bedâ'î'u's-sanâ'î*, Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye*'si ve bu esere yazılan şerhler, İbn Âbidîn'in *Reddû'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*'ı; Hanbelî mezhebinden Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *el-Muğni*'si; Maliki mezhebinden İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-müctehid* adlı eseri kaynak olarak kullanılmakta, hatta günümüzde bazı medreselerde *Bidâyetü'l-müctehid* ders kitabı olarak okutulmaktadır.³⁵ Fıkıh eğitiminde bu eserlerin bilinmesi ve okunması, her mezhebi kendi kaynağından tanıma açısından büyük öneme sahiptir.

Şark medreselerinde *ferâiz* ilmine yani İslâm miras hukukuna özel bir önem verilirdi. Çünkü yakın tarihe kadar bölge genelinde miras paylaşımının

32 Mehdi Çakırcı, Zeki Kadır, Muhammed Saygın.

33 Sahip Korkutata.

34 Sahip Korkutata, Mehdi Çakırcı, Zeki Kadır, Muhammed Saygın.

35 Muhammed Saygın.

yegane başvuru kaynağı ferâizdi. Bazı medreselerde ferâiz derslerinde, müellifi bilinmeyen *Ferâizu'l-icâze* adlı mensûr metin; diğer bazılarında İbnü'l-Mütefennine er-Rahbî'nin (v. 577/1182) kaleme aldığı *er-Rahbiyye* adlı manzume okunur ve ezberlenirdi. Evvelki kuşaklarda ise, *er-Rahbiyye*'ye daha fazla önem verilirdi. Yûsuf el-Erdebî'nin kaleme aldığı *el-Envâr li-a'mâli'l-ibrâr* adlı eserin ferâiz bahsi, konuyu kuşatıcı ve detaylı bir şekilde ele aldığından Şark medreselerinde uzun zaman rağbet görmüştür.³⁶ Bingöl'de mevcut medreselerde ise *ferâiz* ilmine ayrı bir ihtimam gösterilmektedir. *er-Rahbiyye*'yi okutmakta olduğunu ifade eden Molla Mehdi Çakırcı, eserin en yaygın şerhlerinden eş-Şinşevri'nin *el-Fevâidü's-Şinşevriyye*'sini takip etmektedir.

2. Bingöl Medreselerinde Okutulan Fıkıh Usulü Kitapları

Fıkıh usulü, fıkıh meselelerinin daha iyi öğrenilmesini sağlayan bir ilimdir. Farklı içtihatların dayandığı zeminin anlaşılmasını kolaylaştırmanın yanında mezhep taassubunu engelleme vazifesini gördüğü gibi okutulan kitaplardaki bilgilerin test edilmesini sağlamaktadır. Ayrıca, bu ilim, günümüzde cevap bekleyen yeni problemlere çözüm üretmenin önemli bir vasıtası olarak büyük ehemmiyete sahiptir.

Bingöl medreselerinde fıkıh usulü, fıkıh ilmi kadar öğretildiği söylenemez. Oysa fıkıh usulü Osmanlı medreselerinde büyük bir ihtimamla okutulan ilimler arasında yer almaktaydı. Mesela bu sahanın temel eserleri kabul edilen Sadeddin Teftâzânî'nin *Telvîh*'i, İbn Hâcib'in *Muhtasaru'l-Müntehâ*'sına Adudüddin el-Îcî'nin yazdığı *Şerh-i Adud* ve *Menârü'l-Envâr*, Molla Hüsrev'in *Telvîh* hâşiyeleri ve onun *Mirkâtü'l-vüsûl* eseriyle bunun şerhi *Mir'âtü'l-usûl*ü ve Sadeddin Teftâzânî'nin *Muhtasaru'l-Müntehâ* hâşiyeleri ders olarak okutulmaktaydı.³⁷

Şark medreselerinin bir kısmında olduğu gibi Bingöl medreselerinde de bir dönem fıkıh usulünün ihmal edilmiş olduğunu görmekteyiz. Ders kitabı olarak *Cem'u'l-cevâmî*'nin öncesinde *el-Varakât* dışında öğrenciye usul ilmini kavratacak sade bir eserin okutulmamış olması çoğu müderris tarafından büyük bir eksiklik olarak kabul edilmektedir. Bu eksikliği gidermek için, muasır âlimlerin yazdığı muhtelif fıkıh usulü eserleri ders kitabı olarak okutulmaktadır. Tecrübelerini bizimle paylaşan müderrisler, bu ilmi tedris etmenin nasları anlama ve tahlil etmede yararını bizzat müşahede ettiklerini ifade etmektedirler.

Bingöl medreselerinde genel olarak okutulan fıkıh usulü eserleri şunlardır:

36 Çiçek, *a.g.e.*, s. 71-72.

37 Yakuboğlu, *a.g.e.*, s. 151.

el-Varakât fi usûli'l-fıkh: İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (v. 478/1085) kaleme aldığı bu kısa metin fıkıh usulünün temel kavramlarını ele almaktadır. *Süyûtî (el-Behcetü'l-merduyye)* ve yukarı seviyedeki öğrencilere Celâleddîn el-Mahallî (864/1459) veya Şemseddîn el-Hattâb'ın (v. 954/1547) şerhleriyle beraber okutulmaktadır.

Cem'u'l-cevâmi': Tâceddîn es-Sübki'nin (v. 771/1370) fıkıh usulüne dair kaleme aldığı eseri olup Celâleddîn el-Mahallî'nin *el-Bedrü't-tâli' fi halli Cem'il-cevâmi'* adlı şerhi en çok istifade edilen kaynaklar arasında yer alır. *Cem'u'l-cevâmi'*, daha önce telif edilen klasik usul kitaplarını muhtasar da olsa derlediği için hem çağdaşları hem de sonraki âlimler tarafından itibar görmüş, medreselerde yüzyıllar boyunca okutulmuş, zamanla fıkıh usulünün klasik eserleri arasına girmiştir.³⁸

Sıra kitabı olarak icâzetten önceki son eser olan *Cem'u'l-cevâmi'*in üslubu ağır, dili karmaşık, ibaresi çetin ve şerhi olmaksızın anlaşılması zor bir muhtasardır.³⁹ İhtisar geleneğinde önemli bir yere sahip olmakla beraber öğrencilerin, bu eserden çoğunlukla yeterli fayda sağlamakta başarılı olmadıkları gözlemlenmiştir. M. Halil Çiçek'in dikkat çektiği gibi, çoğu öğrenci, fıkıh usulünü öğrenmek için değil; daha ziyade medresedeki "sıra kitaplarını tamamlama" adeti yerini bulsun diye bu kitaptan birkaç ders okumakla yetinirdi. Bu da fıkıh usulü ilminin okutulmaması anlamını taşımaktaydı.⁴⁰

*Cem'u'l-cevâmi'*den önce usul konularını anlaşılır kılmak için *el-Varakât* dışında başka bir kitabın okutulmuş olmaması tenkit edilmiştir. Buna binaen çoğu müderris, bu aşamadan önce, çağdaş müelliflerin kaleme almış olduğu ders kitabı mahiyetindeki usul eserlerini okutmaktadır. Dili sade, örnekleri bol ve anlatım tekniği şerhlere ihtiyaç bırakmayacak derecede öğrenci merkezli eserler olarak tanımlayabileceğimiz bu çalışmalar, aynı zamanda İlahiyat fakültelerinde de rağbet gören ve okutulan eserler arasında yer almaktadır. Bunlar genel olarak Abdülvehhâb Hallâf, Abdülkerim Zeydân, Vehbe Zuhaylî, Muhammed Ebû Zehre ve Zekiyyüddîn Şa'bân'ın usulleridir. Bu ilme ilgi duyanlar tarafından büyük rağbet gören Hallâf ve Zeydân'ın usul eserleri medreselerde daha fazla tercih edilmiştir.

Bu eserlerin hangi sıra kitabından sonra okutulacağı ise müderrislerin kendi tercihlerine göre değişmektedir. Mesela, bazı medreselerde Abdülkerim Zeydân'ın (v. 2014) *el-Vecîz fi usûli'l-fıkh*'ı Süyûtî'den sonra okutulurken⁴¹ Abdülvehhâb Hallâf'ın (v. 1956) *İlmü usûli'l-fıkh*'ını tercih eden medreseler ise bunu *İsâm 'ale'l-Ferîde'*yle beraber okutmaktadır.⁴²

38 Ali Bardakoğlu, "Cem'u'l-cevâmi", *DİA*, VII, 343-344.

39 Eserin temel özellikleri için bkz. Özdemir, *a.g.m.*, 352-354.

40 Çiçek, *a.g.e.*, 72.

41 Sahip Korkutata.

42 Muhammed Saygın.

E. Müracaat Edilmesi Gereken Fıkıh Kaynakları

Fıkıh, temeli *naslara* ve *içtihad*a dayanan bir ilimdir. Mezhebin temel metinlerinin okunması esas olmakla beraber bu metinlerin kaynaklarının bilinmesi gerekir. Fıkıhta ihtisaslaşmak için birinci derecede bilinmesi gerekenler, âyetlerdir. Ahkâm âyetleri çerçevesinde yazılan tefsirler ise bu sahanın en güzel çalışmaları olarak kabul edilir. Bunun yanında ahkâm hadisleri âyetlerin anlaşılması ve hükmün tahkim edilmesinin en önemli dayanakları arasında yer alır. Külli kaideler ise fıkıh mantığının oluşumunun ve külli bir perspektif edinmenin önemli bir basamağını teşkil eder. Şahsı birinci derecede ilgilendiren ve ahvâl-i şahsiye olarak isimlendirilen alanda yapılmış çalışmalar yanında 19. yy. kanunlaştırma hareketleri ve ürünleri, günümüz fıkıh çalışmalarında bilinmesi elzem konular arasında yer almaktadır. Bu çalışmalar arasında *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* ve 1917 tarihli *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi*'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Medreselerde metin merkezli fıkıh dersleriyle paralel okunması veya mütalaa edilmesi gereken eserler ve bunlarla ilgili fikhın alt dallarından bazıları şunlardır:

1. Ahkâmü'l-Kur'ân

Ahkâm âyetlerinin tefsiri konusunda Muhammed el-Kurtûbî'nin (v. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, Ebû Bekir el-Cessâs'ın (v. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (v. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Kiyâ el-Herrâsî'nin (v. 504/1110) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı tefsirleri ile çağdaş müelliflerden Muhammed Ali es-Sâyis'in *Tefsîru âyâtî'l-ahkâm* ve Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin *Ravâi'u'l-beyân tefsîru âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân* adlı eserleri bu sahanın önemli çalışmaları olup başvurulan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca, son iki eserin ders kitabı olarak okutulabilecek nitelikte olduğu söylenebilir.

2. Ahkâm Hadisleri

Fıkıh eğitimi ve öğretiminde Hz. Peygamber'in şer'î ameli hükümler alanındaki hadislerinin önemli bir yeri vardır ve bu hadislerin bilinmesi içtihadın şartlarından kabul edilir. Bu sebeple İslâm âlimleri bu hadisleri tasnif ederek ahkâm hadislerine dair muhtelif eserler kaleme almışlardır. Fıkıh tahsilinde talebenin müstağni kalamayacağı bu eserlerden en fazla bilinenleri şunlardır:

Cemmâli'nin (v. 600/1203) *Sahihayn*'da ittifakla rivayet edilen ahkâm hadislerini bir araya getirdiği *Umdetü'l-ahkâm* bu sahanın önemli eserlerinden olup şerhlerinden İbn Dakîkul'id'in (v. 702/1302) *İhkâmü'l-ahkâm* adlı çalışması önemlidir.

Mecdüddin İbn Teymiyye'nin (v. 652/1254) *el-Münteka min ahbâri'l-Mustaḥḥafâ* üzerine Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (v. 1250/1834) kaleme aldığı *Neylû'l-evtâr* isimli şerh mezhepler arası ihtilafları öğrenmede önemli bir yere sahiptir.

İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) ahkâm hadislerini bir araya getirdiği *Bulûḡu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm* adlı eseri bu sahanın en doyurucu eserlerinden biri olup şerhlerinde Emir San'ânî'nin (v. 1182/1768) *Sübülû's-selâm*'i hadislerden çıkarılan hükümleri öğrenme açısından önemlidir.

Medreselerde son dönemde kaynaklara kolay ulaşabilme imkanlarıyla doğru orantılı olarak *Sahih-i Buhârî* şerhlerinden İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-bârî*, Bedreddin el-Aynî'nin *'Umdetü'l-kârî* ve Kastallânî'nin *İrşâdü's-sârî*; *Sahih-i Müslim* şerhlerinden İmam Nevevî'nin *el-Minhâc fî şerh-i Sahih-i Müslim*'i müracaat kaynakları olarak kullanılmaktadır. Sünen-i Ebî Dâvûd'un *Avnû'l-ma'bûd* ve *Bezlû'l-mechûd*; Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahih*'inin *Arzatü'l-ahvezî* ve *Tuhfetü'l-ahvezî* şerhleri; *Muwattâ* üzerine Ebü'l-Velid el-Bâcî'nin (v. 474/1081) *el-Müntekâ* ve Zürkânî'nin (v. 1122/1710) *Ebhecü'l-mesâlik* şerhleri ile İbn Abdilberr'in *el-İstizkâr*'ı istifade edilen diğer hadis şerhleridir. Ayrıca *Riyâzü's-sâlihîn*'in şerhlerinden İbn Allân'ın (v. 1057/1648) *Delilü'l-fâlihîn*'i de kaynak olarak kullanılan başlıca eserlerdendir.

3. Ahvâl-i Şahsiye

Kişinin doğum, ölüm, ehliyet, velayet, vesayet, evlenme, boşanma, nesep ve mirasla ilgili ahvalini ihtiva eden ve şahsı birinci derecede ilgilendiren konuları ifade eden ahvâl-i şahsiye alanında Muhammed Kadri Paşa (v. 1888), M. Muhyiddin Abdülhamid (v. 1973) ve Muhammed Ebû Zehre'nin (v. 1974) eserleri bu sahanın önemli çalışmalarıdır.

4. Kavaidü'l-fıkhiyye

Celâleddin es-Süyûtî (v. 911/1505) ile Zeynüddin İbn Nüceym'in (v. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'i, Şehâbeddin el-Karâfî'nin (v. 684/1285) *el-Furûk'u*, İz b. Abdisselâm'ın (v. 660/1262) *el-Kavâidü'l-kübrâ*'sı ve Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (v. 794/1392) *el-Mensûr fî'l-kavâ'id*'inin okunması fıkıh ilminde sistemli düşünmeyi sağlaması açısından önemlidir.

Hilâfiyâtın yanında kavaid literatürünün önemli eserleri arasında sayılan Şehâbeddin ez-Zencânî'nin (v. 656/1258) *Tahrîcü'l-fürû 'ale'l-usûl* adlı eseri mezhepler arasındaki ihtilafların usulî ya da fikhî kaideler ile bağlantısını öğrenme açısından⁴³ önemli olup *Cem'u'l-cevâmi'*le beraber okutulabileceği müderrisler tarafından ifade edilmiştir.

43 Eserle ilgili yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Davut İltaş, "Zencânî'nin *Tahrîcü'l-fürû 'ale'l-usûl*' İsmi Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilimname*, XIII, 2007/2, ss. 67-109.

5. Mecelle ve Şerhleri

Fıkıh ilminde sarf-ı nazar edilmemesi gereken kaynaklardan biri de Ahmed Cevdet Paşa'nın (v. 1895) başkanlığını yaptığı Mecelle Komisyonu tarafından hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'dir. Şerhlerinden özellikle Ali Haydar Efendi'nin (v. 1935) *Dürrü'l-hükkâm*'ı ile *Mecelle*'de yer alan fikhî konuların dayandığı metinleri bilme açısından Mesûd Efendi'nin (v. 1894) *Mir'ât-ı Mecelle*'sini burada anmak gerekir.

Sonuç ve Teklifler

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle medreselerin faaliyetleri akamete uğramıştır. Eğitim faaliyetinin gönüllü olarak yürütüldüğü medrese geleneğinin, bütün zorluklara rağmen bazı müderrisler tarafından yaşatılmaya gayret edildiği ve halkın medreselere bağlılıklarının sürdürüldüğü görülmektedir. Bingöl medreseleri, kısıtlı imkanlarına rağmen, fedakar insanların katkısı ve hocaların ilme olan tutkusu sayesinde bu geleneği devam ettirmektedir.

Fıkıh ilmi nihâi hedefte hak ve sorumlulukların bilinmesine yönelik olduğu için bu ilim, sosyal ilişkinin ahenkli işleyişini temin eden önemli bir role sahip olmuştur. Bingöl müderrislerinin toplum içinde sahip olduğu itibar bunun en büyük göstergesidir. Ayrıca, ilin medreseleri, dinî ilimleri özellikle fıkıh ilmini bilen çok sayıda ilim adamının yetişmesini sağlamakla ülkemizde Şâfiî fikhının öğrenilmesi ve öğretilmesinde önemli bir paya sahiptir.

Âlet ilimleri denilen sarf, nahiv, belâgat ve mantık gibi ilimlere verilen önem, temel İslâmî ilimlerin öğrenilmesi hedefi için müsbet bir durumdur. Zira Batılılaşma ve sekülerleştirme projesinin dili ve dile ait olanı hafızalardan silme uygulamasına direnç olarak dille alakalı ilimlerin titizlikle korunması gerekir. Fakat bazı dinî ilimlerin *sıra kitapları* içinde olmayışları ve *hariç dersler* olarak yeterli derecede okutulmayışları bir eksiklik olarak görülmektedir. Nitekim Kelam, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve bunlara ait usul ilimlerin medrese müfredatında en az *âlet ilimleri* kadar okutulacak olması *âlet ilimlerinin* varlığını savunulabilir ve anlamlı kılacaktır. Müderrisler tarafından da sık sık dile getirilen bu durumun giderilmesi, dinî ilimlerin anlaşılması ve aktarılması noktasında medreseleri daha etkin bir konuma taşıyacağı muhakkaktır.

Medreselerdeki fıkıh eğitiminde var olan aksaklıkları anarken, maddi yetersizliklerin de ötesinde kendi kaderine terk edilmiş bir medrese gerçeğinin bilinmesi gerekir. Fizikî imkansızlıkların darboğazında hayatta kalma mücadelesi veren ve temel ihtiyaçlardan yoksun şartlarda eğitim vermek zorunda bırakılmış olan bu kurumlardan mükemmellik beklemenin ve burada oku-

tulan her bir dersi bu perspektifle tenkit etmenin reel bir karşılığı yoktur. Ancak günümüzde medreseler için şartların kısmen düzeldiğini müşahede etmekteyiz. Bu noktadan itibaren fıkıh öğretimi noktasında bazı beklentiler oluşmuştur. Bu çalışmanın neticesinde, medreselerin gelecekte daha etkin olabilmeleri için yaptığımız değerlendirmeler ve dikkat çekmek istediğimiz bazı öneriler şunlardır:

- Genel olarak medreselerle İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakülteleri önemli eğitim ve öğretim kurumlarıdır. Bu müesseseler arasında ayırıcı, dışlayıcı ve ötekileştirici duvar örülmesine izin verilmemelidir.
- Bölge medreseleri, İlahiyat Fakülteleriyle sürekli koordinasyon halinde bulunmalı, fakültelerin sahip olduğu bilgi ve tecrübeden yararlanmalı ve Osmanlı medrese tecrübesinden sarf-ı nazar edilmemelidir.
- Medreselerde okuyan talebelerin, İlahiyat Fakültelerinin ders müfredatını bilmeleri; sahip oldukları bilgiyi aktarabilmeleri için günümüz eğitim dilini etkin bir şekilde kullanmaları gerekir.
- Öğrencinin fıkıh okuması için alet ilimlerini bitirmesi beklenmemelidir. Eğitimin başından sonuna kadar talebenin seviyesine uygun fıkıh ve usul eserleri tedris edilmelidir.
- Fıkıh usulü alanında fukahâ ve mütekellim metodlarına göre yazılmış eserlerin yanı sıra çağdaş fıkıh usulü eserlerinden de istifade edilmelidir. Bu alanda tedricilik yöntemi ihmal edilmemelidir. Gerekli alt yapı tesis edilmeden fıkıhın bir sonraki konularına geçilmemelidir.
- Fürû fıkıh alanında Şâfi mezhebinin müdellel eserleri yanında Hanefî mezhebinin temel eserleri de okunmalıdır.
- Medreselerin ders müfredatı güçlendirilip çeşitlendirilirken âlet ilimleri ve dinî ilimlerin yanında sosyal bilimlerin farklı alanlarında da okumalar yapılmalıdır.
- Bingöl medreseleri ağırlıklı olarak erkek öğrencilere hitap etmektedir. Kız öğrencilerininin fıkıh ilmini tahsil ettiklerinden bahsedilemez. Bu durum, erkeklere oranla kadınların daha az ilmihal bilgisi edinmeleri sonucunu doğurmuştur. Bunu gidermek için bu öğrencilerin fıkıh tahsil etmeleri imkanı oluşturulmalıdır.
- İlahiyat fakültesinde eğitim gören talebeler için özel ders halkaları oluşturulmalıdır.
- İslâm eğitim tarihinde kütüphanelerin medrese ile güçlü bir ilişkisinin olduğu bilinmektedir. İlim geleneğinin ihyasında önemli bir basamak olarak her medresede zengin bir kütüphane inşa edilmelidir.

Kaynakça

- Arslan, Gıyasettin, "Bingöl Medreseleri'nde Tefsir Öğretiminin Dünü ve Bugünü", *III. Bingöl Sempozyumu (17-19 Eylül 2010)*, ss. 473-483, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013.
- Akpınar, Cemil, "İcâzet", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 393-400.
- Akyol, Taha, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Aybakan, Bilal, "Şâfiî Mezhebi", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 243-247.
- Bardakoğlu, Ali, "Cem'u'l-cevâmi'", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 343-344.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 323-327.
- Çapak, İbrahim, "Bingöl ve Çevresindeki Medreselerde Mantık Eğitimi", *I. Bingöl Sempozyumu*, ss. 99-108, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007.
- Çinçek, M. Halil, *Şark Medreselerinin Serencâmu*, Beyan Yay., İstanbul 2009.
- Demirel, Özcan, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2004.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), I-II, Ankara 2003.
- İltaş, Davut, "Zencânî'nin 'Tahrîcü'l-fürû' ale'l-usûl' İsimli Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilimname* XIII, 2007/2, ss. 67-109.
- İpşirli, Mehmet, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 327-333.
- Karasu, Doğan, *Bingöl'de Sosyal ve Kültürel Yaşam*, İstanbul 2004.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I-II, İstanbul 1941-43.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayınhan Yayınları, İstanbul 1991.
- Özdemir, Muhittin, "Şâfiî Mezhebinin Doğu Anadolu Ayağı ve Bingöl Örneği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7, 2006, s. 343-364.
- Süt, Abdulnasır, "Bingöl'deki Sosyal ve Siyasal Yaşamın Dini ve Ahlaki Açından Değerlendirilmesi", *III. Bingöl Sempozyumu (17-19 Eylül 2010)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2013, ss. 305-316.
- Tuncel, Metin, "Bingöl", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 183-184.
- Ünver, Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.
- Yakuboğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul 2006.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, "el-Muhtasar", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 66-67.
http://www.bingol.gov.tr/default_B0.aspx?content=217 (20.04.2014)